

ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІНІҢ БІТІМ-БОЛМЫСЫ

Ертегілер қадым замандарда адамзат баласының жазу өнері болмаған кезде ауызша шығарған көркем әңгімесі болып табылады. Ол ауыз әдебиетінің ең көне түрінің бірі болса да, күні бүгінге дейін өзінің эстетикалық, дидактикалық маңызын жоғалтқан емес.

Қазақ ертегілерінің көпшілігі – ерте заманнан келе жатқан шығармалар. Ертегілерден ертедегі адамдардың дүние және жаратылыс туралы, табиғат құбылыстары жайындағы түсініктерінің қай дәрежеде болғандығын айқын көруге болады. Ертегілердің оқиғасы көбінесе фантазиялық (қиял-ғажайып) түрде айтылады.

Ертегі әлем халықтарының барлығында бар. Ол – сол халықтардың дүниетанымын, өмірлік ұстанымдарын, арман, қиялын т.б. танытатын ерекше бір көрсеткіш іспетті дүние. Ертегіге бай елдердің бірі – қазақ халқы. Қазақ ауыз әдебиеті мен фольклорында ертегілердің сан алуан түрлері бар. Атадан балаға мирас болып, сақталып келген ертегілерді жинастырып, жүйелеп зерттеу ісінің бастауында негізінен орыс, Еуропа ориенталистері тұрды. ХІХ ғасырдан бастап, қазақ ертегілерінің ғажап та көркем үлгілерін В.Радлов, Г.Потанин, И.Березин, А.Алекторов, П.Мелиоранский сияқты түркітанушы ғалымдармен қоса тегі түркілік Ш.Уәлиханов, Ә.Диваев сияқты белді де белгілі ғалымдар жинап, жариялай бастады. Бұлардың ішінен бұл салада айрықша еңбек еткен – В.В.Радлов. «Образцы народной литературы тюркских племен» атты 10 томдық жинағында В.В.Радлов қазақ, қырғыз, ұйғыр, өзбек, әзірбайжан сияқты көптеген түркі тайпаларының эпостық жырлары мен ертегілерін молынан жариялаған. Сонымен қатар қазақ эпосы мен ертегілерін жинап, бастыру ісінде башқұрт ғалымы, профессор Әубәкір Диваевтың еңбегі де елеулі.

ХХ ғасырдың басы мен кеңес үкіметі тұсында қазақ ертегілерін зерттеуге М.Әуезов, Қ.Жұмалиев, Е.Ысмаиловтар белсене араласты. Олардың ізін ала ертегілерді жан-жақты зерттеп, жүйелеуде М.Ғабдуллин, Б.Кенжебаев, Х.Сүйіншәлиев, С.Садырбаев, С.Қасқабасовтардың қосқан үлесін де айрықша атап өтуге болады. Осыған орай қазақ ертегілерін жете зерттеп, қазақ әдебиетінің тарихына ертегілер туралы арнаулы бөлім жазып енгізген ғалым-жазушы Мұхтар Әуезов шағын көлемді эпиканың бұл түрін үш салаға бөліп, әрқайсысына жеке-жеке мінездеме берді.

1. Қиял-ғажайып ертегілер;
2. Хайуанат жайындағы ертегілер;
3. Салт ертегілері [1,298б].

Негізінен «Қазақ ертегісін революциядан бұрын жинап, жариялаушыларды екі түрлі топқа бөлуге болады. Бұлардың бір тобы – орыс оқымыстылары (Радлов, Потанин, т.б.) не болмаса, орыс мектептерінен білім, тәрбие алған, өз еңбектерін көбінесе орыс тілінде жариялаған, Шығыстан шыққан Ш.Уәлиханов, Ә.Диваев секілді ғалымдар. Екінші тобы – қазақтың өз ішінен шыққан, өз тілінде жиып бастырған, хат таныған, сауатты ақындар» [2,7б].

Қазақ ертегілерінің қай түрі болса да замана елегінен өтіп, халық санасына сіңіп кеткен сюжеттер. Онда бір елден екінші елге ауысып, төл сюжет болып жүрген мотив образдар да аз емес. Ертегінің тұтынушылары – әлеуметтік қоғамның түрліше тілдік топтары. Сол себепті ертегі жанры шын мағынасындағы халық шығармасы болып табылады.

Әрине, ертегілер бір ғасырдың ғана жемісі емес. Ол – талай ғасырдың, талай тарихи дәуірдің жемісі. Солай болғандықтан да, ертегілер әрбір тарихи дәуірдің, қоғамдық құрылыстың, әлеуметтік тілектердің әсерін алып отырған. Соларға сай түр, мазмұн, мағына жағынан түрлі өзгерістерге ұшыраған.

Күні бүгінге дейін ертегілерді, халық прозасын (С.Қасқабасов) зерттеушілердің еңбектерін саралай келгенде, қазақ ертегілері үлкен үш топқа, жікке бөлуге болады. Мұның бірінші жігі – қиял-ғажайып ертегілер, екінші жігі – хайуанат жайындағы ертегілер, үшіншісі – шыншыл ертегілер.

Ертегілердің тақырыптары да алуан түрлі: жаратылыстағы жануарлар, өсімдіктер, жын-шайтан, перілер, аруақтар, жалмауыз кемпір, жезтырнақ, жалғыз көзді дәу, бұрынғы замандағы хандар, батырлар, хандардың балалары, байлар, байлардың балалары, малшылар, кедейлер, қой баққан қу тазша балалар, Алдар Көсе, Жиренше шешен, ханның уәзірлері, ханның және жарлының қыздары, мырза адамдар, сараң адамдар, онан соң көктегі жарық сәулелерді де әңгімелейді. Бұл жерде халық арасында кең тараған, ертегілікке кейіпке жақындай түскен кейбір аңыз әңгіме кейіпкерлері де бар. Фетишизм негізгі таным болып тұрған бағзы замандарда білімі жетпей, жаратылыстың кейбір заттары, құбылыстарынан қорқып, тағылық тұрмыс құрған адамдар ондай заттар мен құбылыстардың кейбірін адамға зиянды, кейбірін адамға дос «иелер» деп сенетін. Сондықтан, бұрынғылардың ақиқат әңгімелері соңғыларға ертек болып қала берген. Тіпті, ертек әңгімелердің көшпелі ел арасында шығуы біраз жылдарға дейін үзілмей келді. ...Ана жылы, жаз жаңбыр мол болған жылы, «пәлен жерде пәлен сұмырайды көріпті», «сұмырай келсе су құриды» деген осы екен деп, шындап сөйлеп жүрді.

Бағзы замандарда, күздің, қыстың ұзақ кештерінде, тыстағы қара түнді жамылған қоңыр желдің құбылған күйінің әуенімен ұйлыққан от басында әңгімелер, ертектер айтысып, тындасып отырысады. Неше түрлі аңдар мекен еткен жаратылыстың кең құшағында мал бағып жүрген малшылар ұзақты күндері естіген, көрген, білгендерін сөз қылып, әңгімелер айтуды ермек қылған. Неше түрлі аң мен құстардың тіршілік-тұрмыстарын, сырларын, күйлерін аңдып, көріп бақылаған аңшылар, кешке ауылға қайтқанда, көрген, білген, естігендерін от басына әкеп отырған.

Батыр, мерген, жортуылшылар да түн қатып, түн жамылып, көктегі құлпырған алтын гауһардай жұлдыздардың от шашып ойнаған құбылыстарын, жүрістерін бақылайды. Бұл жортуылшылар да жорықтан қайтқанда байқағандарын әңгімелейді. Сонымен қатар алыс жерге барған жолаушылар қайтқанда да немесе қонақ келіп қонғанда да, кешке от басында отырып, айнала отырған қатын-қалаш, кемпір-шал, ауыл адамдарына көрген-білген оқиғаларын әңгіме қылып айтады. Айтқанда өзінің түсінуі бойынша, яғни болған оқиғаны екінші түрде әңгімелеуі мүмкін. Немесе әңгімені дәмдендіріп айтамын деп серпіп, мақтанып айтып, өтірікті қосып айтатыны да болған.

Міне, сол дәмді әңгімелер бірте-бірте ертегі болып кететін. Ертегіні «қырғауылы қызыл екен, құйрық жүні ұзын екен» - деп бастап кету – әркімге бала күнінен-ақ таныс. Мал мен аңдар туралы, малшылық, аңшылық, егіншілік тағы тұрмыстың басқа салалары туралы, өтірікшілік, зорлық, сараңдық, меймандостық, жамандық-жақсылық, аярлық, ұрлық, адалдық, жалқаулық, еңбекқорлық, надандық, ақыл, өнерлілік, алауыздық, бірлік – адам бойындағы жағымды-жағымсыз қасиеттер туралы небір түрлі ертектер бар[3, 416б].

Ертегінің сюжеті жұмыр, жинақы болады. Оның мәнісі - ертегі әңгімелеп айтуға негізделген эпикалық жанрдың бірі болып саналады. Қазақ фольклорындағы эпизм формаларына ертегі, аңыз, эпос жатады. Ертегі образдары мифтік, аллегориялық және реалистік болып келеді. Ертегіде типтендіру жоқ. Образдары өзгермейді, біреу туа батыр, біреу туа жауыз, біреу туа қу. Олардың кәсібі, жас ерекшеліктері де өзгермейді. Мұндай көрініс эпостық жырлардан да байқалады. Мысалы, Аналық алпыста, Тоқтарбай тоқсанда тұрады да қояды.

Қазақ фольклорындағы сюжеттердің тартыс сипаты жазба әдебиеттен өзгешелеу. Онда байланыс, кульминация сияқты элементтер болады. Бірақ оқиғаның аяғы бас кейіпкерлердің мұрат-мақсатына жетуімен көмкеріледі. Оған

Ер Төстік пен Шалқұйрықтың қайта тіріліп, батырдың өзінің сүйген жарымен қайта қосылуы куә. Мұны ертегідегі оптимизм дейміз.

Ертегінің образдарына келер болсақ, онда антонимдік сарын басым. Алдар, Аязби, Жиренше деген есімдерді айтпасақ, ертегі кейіпкерлерінің көбісінде ат жоқ. Оған тазша бала, жігіт, қыз, шал, кемпір, бай, хан, ұры, молда атаулары айғақ. Антонимдік болудың бір сыры — ондағы геройларда коллективизм сарыны басым. Жеке аты болсын немесе болмасын, фольклор кейіпкерлері көпшілік атынан сөйлейді. Хан, бай, молда деген ұғымдарда жалпылау басым. Қанаушы мен езушілер тұтас алынып, тұтас жіктеледі, реалистік ертегілер тұсында әлеуметтік мінездерге үңілу байқалады. Мұны типтендіруге (реализмге) жақын келген образдау тәсілі дейміз. Жазба әдебиетте даралау басым болса, ауыз әдебиетінде жалпылау басым. Фольклор стилі даралауды білмейтін жазба әдебиет жанрларында кездесіп қалады. Ондай түрде образдар «өкіл», «бай», «кедей» дейтін атаудан арыға бармайды. Мұндай фольклорлық стилизацияның жазба әдебиетке берері жоқ.

Қазақ ертегілерінің тілінде, образдарында түрлі заман, ел, орта әсерінен туған шұбарлықтар жоқ емес. Архаизмдер де жеткілікті (хан, бай, молда, би, шешен, қу). Алайда ондағы негізгі сөздік қор - халықтық. Сол себепті эпостық жырлар тілімен салыстырғанда, ертегіде поэтикалаудан (троп, фигура) гөрі сөйлеу тілінің нышандары басым. Бұл – әбден заңды құбылыс. Сөйлеу тілінен қол үзгендер ертегі тілін менсінбейді, оны арзанқол бұйымдар ретінде санайды. Дұрысында әдебиеттегі барлық мотив, образ және фантазияның басында ертегіден туғандығы, оның алуан тақырыптылығы, жанр байлығы - адам кешіп өте алмайтын телегей теңізспеттес. Сол үшін де ауыз әдебиетінің атасы – ертегі деп жүргендер бар.

Оның тәрбиелік, көркемдік, талғамдық қуаты да өзгеше. Ертегіні көп оқып, содан тәлім-тәрбие, өнеге алмаған бала туған елінің, жерінің тарихын, келешектен күткен арманын ұғып, соған өзі қандай үлес қосуға тиіс екенін түсіне алмайды. Поэзия сиқыры тіл мен фантазияда болса, ертегісіз жас буын өзінің ойы мен тілін оңай дамыта алмайды. Қазақ фольклорында ертегіге тең келер ешқандай жанр жоқ. Өйткені ол - халықтық психологияның, оның таным-түсінігі, болмыс-бітімінің көрсеткіші.

Ертегінің кейде арнаулы бастамасы, аяқтамасы да болады. Балаларға арналған кейбір ертегілерде айтушылар қара сөзді өлеңмен аралас қолданады. Оны — ертегінің бастамасы дейміз. Ал көпшілік ертегілердің соңы: «Сөйтіп, пәленше мақсат-мұратына жетіпті» деп аяқталады. Бұлай аяқталуы— оқырманға немесе есті тыңдаушыға берілген сабақ, ғибрат, ақыл. Енді бірде күлдіргі сарынға түсіп: «Ертегім ұтылды, ойға қарай құтылды» дейді. Расында ешбір ертегінің ұтылған жері жоқ, оның кейіпкерлері әркез ұтыс алады. Ертегі өмір философиясына толы. Сол ертегілерден көп нәрсені үйрену қажет. Себебі «өнер алды - қызыл тіл» дейтін нақыл сөзді дана халқымыз ең алдымен ертегіге қатысты қолданса керек-мыс.

Әдебиеттер:

1. Қабдолов З. Сөз өнері – Алматы: TST – Company, 2006.
2. Қазақ халқы әдебиеті. Ертегілер, I-т. Алматы: Жазушы, 1998.
3. С.Сейфуллин көп томдық шығармалар жинағы. -Алматы: Қазығұрт, 2007.
4. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. –Алматы: Жалын, 1991.